

DZIEJE WCZESNONOWOŻYTNE ŚRODKOWEGO NADODRZA W ŚWIETLE ARCHIWALIÓW GŁÓWNEGO ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W PRADZE

Spojrzenie na dzieje wczesnonowożytne Środkowego Nadodrza, przez pryzmat materiałów źródłowych zgromadzonych w praskim archiwum przynosi szereg wiadomości stosunkowo mało znanych badaczom.

Dzieje polityczne terenów określanych współcześnie wspólną nazwą Środkowe Nadodrze były w przeszłości (wyłączając okres przynależności do państwa wczesnopiastowskiego) bardzo zróżnicowane, z charakterystycznym brakiem stabilności granic i licznymi zmianami właścicieli tych ziem.

Wiek XVI to okres gdy ziemie środkowonadodrzańskie znajdowały się we władaniu margrabiów brandenburskich, królów czeskich, oraz Rzeczypospolitej. Szczególnie aktywną działalność w zakresie rozszerzenia swoich wpływów przejawiali margrabiowie brandenburscy, którzy do terenów nowomarchijskich przyłączyli w 1482 roku, uzyskaną w wyniku wojny o sukcesję śląską ziemię krośnieńską z miastami Krosno, Lubsko, Sulechów. Drugi ośrodek władzy Korona Czeska, był czynnikiem kształtującym politykę na terenach śląskich, sukcesywnie podporządkowanych przez królów czeskich począwszy od XIV w. Od 1373 roku królowie czescy władali Marchią Brandenburską (jedynie do 1402 roku w którym to Zygmunt Luksemburski zastawia Marchię Zakonowi Krzyżackiemu). Po okresie wojen husyckich na tronie czeskim zasiadają kolejni Jagiellonowie Władysław II, konkurujący o władzę, także na terenach śląskich z królem Węgier Maciejem Korwinem, oraz drugi Ludwik. Śmierć Ludwika w bitwie pod Mohaczem w 1526 roku, powoduje zmianę dynastii w Czechach i tym samym na Śląsku. Odtąd, aż do roku 1741 wspomniane ziemie dostały się pod panowanie dynastii habsburskiej.

Graniczące ze sobą śląskie ziemie Habsburgów i marchijskie Hohenzollernów (od 1411 r. margrabiów brandenburskich, a od 1454 r. właścicieli Nowej Marchii, posiadaczy Księstwa Krośnieńskiego) to tereny nieustannych konfliktów granicznych i wzajemnych roszczeń terytorialnych.

W zasobie Głównego Archiwum Państwowego (SUA) w Pradze znajdujemy szereg archiwaliów, zawierających informacje dotyczące dziejów Środkowego Nadodrza. Przechowywane w oddziale pierwszym praskiego archiwum dokumenty pochodzą głównie z okresu, gdy Śląsk

wchodził w skład Królestwa Czech (XIV—1742)¹. Południowe tereny dzisiejszego województwa zielonogórskiego, które w przeszłości były związane politycznie ze Śląskiem, posiadają — podobnie jak cała dzielnica — stosunkowo bogatą dokumentację archiwalną przechowywaną w praskim archiwum. Znaczna część oficjalnych dokumentów dotyczących opisywanych ziem została wydana, odnotowana bądź przyjęta przez czeską kancelarię dworską w Pradze². Stąd szczególne znaczenie dla badań regionalnych posiada zespół pod nazwą Czeska Dworska Kancelaria (Česka Dvorská Kancelar — CDK), w którym znajdują się dokumenty, ich spisy, także kopie i koncepty dotyczące Śląska od końca XIII do połowy XVIII wieku.

Początki samej kancelarii sięgają XII wieku, ukształtowanej ostatecznie w XIII wieku, jako organ królewski, służący do przygotowywania i wydawania dokumentów. Po 1526 roku, a więc gdy Czechy znalazły się w granicach monarchii habsburskiej, cesarz Ferdynand I prowadził własną kancelarię w Wiedniu.

Rola praskiej kancelarii wzrosła po 1583 roku, kiedy cesarz Rudolf II przeniósł się wraz z dworem na stałe do Pragi. W tym też okresie zaczęto używać nazwy kancelaria dworska. Po klęsce pod Białą Górą w 1620 r. kancelaria dworska pozostała nadal najważniejszą instytucją polityczną w sprawach ziem Korony Czeskiej.

W XVII wieku kancelaria podzielona była na pięć wydziałów:

1. Spraw publicznych i podatkowych, 2. Czechy, 3. Śląsk bez księstw, 4. Księstwa: Głogowskie, Swidnickie, Jaworskie, Kłodzkie i pozostałe, 5. Morawy.

Kancelaria wydawała cztery główne typy dokumentów:

1. Przywileje — ogólnokrajowe, miejskie, cechowe, kościelne, szlacheckie,
2. Patenty, mandaty
3. Listy poselskie
4. Dekrety i recesy wydane w imieniu rady królewskiej, później także w imieniu króla, jednak bez jego podpisu.

W zachowanym zespole archiwalnym wymienione powyżej typy dokumentów znajdujemy jedynie w spisach, kopiach czy brudnopisach. Przechowywane oryginały to dokumenty, które wpłynęły do kancelarii. Podział zespołu na dwie zasadnicze części pokrywał się z pierwotnymi zasadami działania kancelarii, a więc wydawaniu i przyjmowaniu dokumentów. Inwentarz zespołu obejmuje zatem w pierwszej części wykaz oryginalnych dokumentów, w części drugiej spis wydanych przez kancelarię dokumentów³.

Wśród oryginałów przechowywany jest szereg dokumentów, w których margrabiowie brandenburscy powiadamiają króla Czech jako jego lennicy, iż powierzają Księstwo Krośnieńskie i inne lenna Korony Czeskiej osobom przez nich wyznaczonym. Dokumenty pochodzą z lat od 1571 do 1715 roku (patrz aneks).

¹ Statni Ustredni Archiv, 1 odd. Obrancu miru 133, 160 OO Praha 6.

² Zespół nie obejmuje wszystkich dokumentów dotyczących Srodkowego Nádodrza, między innymi wydanych przez kancelarię cesarską w Wiedniu (niekiedy były one odnotowywane przez CDK).

³ Zachowane zostały oryginalne sygnatury.

Druga część zespołu, o wiele bardziej obszerna od pierwszej, to spisy wydanych przez kancelarię dokumentów, podzielona została na cztery główne działy.

I. Panujący — sprawy dotyczące koronacji, dochodów królewskich, majątku, klejnotów, biblioteki, dworu i służby dworskiej.

II. Państwo — układy i umowy międzypaństwowe, prawa, sprawy graniczne, lenna Korony Czeskiej.

III. Polityka dworska — czeska kancelaria dworska, urzędy ziemskie, urzędnicy królewscy, starostowie na Śląsku.

IV. Sprawy wewnętrzne państwa i obywateli — między innymi informacje dotyczące Kościoła i szkolnictwa, przywileje miejskie i cechowe oraz stanowe.

Dla badań nad dziejami Środkowego Nadodrza szczególne znaczenie posiadają archiwalia z działów II i IV. W dziale drugim obejmującym sprawy państw, znajdujemy dokumentację dotyczącą lenn Korony Czeskiej między innymi Księstwa Krośnieńskiego i Sulechowa, których lennikami byli kurfürstowie brandenburscy. Poruszane w dokumentach kwestie to przede wszystkim powinności ze strony Księstwa Krośnieńskiego na rzecz ostatnich książąt śląskich, między innymi płacenia podatków i kontrybucji⁴.

Następne lenno brandenburskie — Świebodzin (oddany w lenno w 1686 roku) posiada dokumentację dotyczącą jego zwrotu cesarzowi jako zwierzchnikowi Śląska (dokumenty z lat 1685—1703)⁵. W tym dziale znajduje się również umowa państwowa zawarta między Prusami i Czechami z 1727 roku dotycząca zasad pobierania cła na rzekach⁶.

Dwa wymienione tereny, a więc Księstwo Krośnieńskie i ziemia świebodzińska, objęte były wyjątkowym zainteresowaniem zarówno Brandenburgii jak i Korony Czeskiej. Ze względu na swoje strategiczne położenie, oddana jako lenno czeskie Brandenburgii ziemia krośnieńska, dla której ustaliła się nazwa Księstwo Krośnieńskie, pomimo faktycznej władzy sprawowanej przez margrabiów formalnie podlegała królom czeskim. Zgodnie z treścią zachowanych źródeł każdorazowa zmiana osoby, która w imieniu margrabiego obejmowała Księstwo Krośnieńskie, pociągała za sobą powiadomienie o tym fakcie króla czeskiego, z zaznaczeniem, iż jest to lenno Korony Czeskiej w Brandenburgii. Charakterystyczny był fakt, iż zasady tej przestrzegano jeszcze w XVIII wieku, o czym świadczą dokumenty takie wydawane były przez pierwszych królów pruskich.

W przypadku drugiego terytorium tzw. enklawy świebodzińskiej, otoczonej z trzech stron ziemiami należącymi do Brandenburgii, a od wschodu Rzeczypospolitej wykazali habsburgowie większą konsekwencję polityczną. Długotrwałe próby margrabiów uzyskania zwierzchności nad Świebodzińcem uwieńczone zostały tylko krótkotrwałym sukcesem, a mianowicie przejęcie w 1686 r. miasta jako lenna w zamian za zrzeczenie się innych roszczeń terytorialnych względem Habsburgów. Jed-

⁴ SUA Praha, CDK sygn. II A4, nr inw. 588.

⁵ SUA Praha, CDK sygn. II A4, nr inw. 603.

⁶ SUA Praha, CDK sygn. II A4.

nak już w 1695 Świebodzin został zwrócony Habsburgom i pozostał jako część śląska do 1741 roku.

Z zagadnień związanych z dziejami Kościoła wymienić należy spisy dokumentów wydanych dla klasztorów, domów zakonnych znajdujących się na Środkowym Nadodrzu.

1. Klasztor Augustianów w Żaganiu — zatwierdzenie wyboru opata z lat 1616—1639.
2. Klasztor Cystersów w Paradyżu — zatwierdzenie wyboru opata oraz zezwolenia na wizytacje z lat 1611—1729.
3. Kolegium jezuickie w Żaganiu — potwierdzenia przywilejów.
4. Szpital Krzyżacki w Bytomiu Odrzańskim — potwierdzenie wydanych przywilejów w latach 1611—1627.

Archiwalia dotyczące spraw kościelnych na Śląsku, także w odniesieniu do części Środkowego Nadodrza były odzwierciedleniem oficjalnej prokatolickiej polityki prowadzonej przez Habsburgów. Nie znajdujemy zatem w kancelarii źródeł mówiących o przywilejach dla protestantów. Wydane potwierdzenia przywilejów czy zatwierdzenie wyboru opata odnosiły się wyłącznie do instytucji katolickich. Zwraca również uwagę fakt szczególnej opieki cesarskiej nad zakonami, w działalności których widzieli kolejni cesarze decydującą rolę w umacnianiu wpływów katolicyzmu.

Kolejna bardzo liczna grupa archiwaliów dotyczy dziejów miast na Środkowym Nadodrzu. Zespół (CDK) obejmuje dokumenty wydane dla miast przez cesarza lub w jego imieniu w XVII i pierwszej połowie XVIII w.: Gubin 1611, 1622; Konotop 1705—1733; Koźuchów 1659; Sława 1605, 1688; Szprotawa 1611—1710; Świebodzin 1611—1696; Zabór 1661; Zielona Góra 1659, 1711—1732.

Wartość merytoryczna archiwaliów miejskich jest dość zróżnicowana. Obok lakonicznych adnotacji o wydaniu przez kancelarię dokumentu (np. dla Sławy, CDK, cygn. IV, D 73, znajdujemy również koncepty dokumentów przygotowane do przepisania (Zielona Góra), także dokumenty błędnie przepisane na pergamin, fragmenty korespondencji prowadzonej między miastem a kancelarią, czy w końcu kopie. Treść dokumentów dotyczyła głównie zagadnień prawno-ustrojowych miast (nadanie przywilejów, ich potwierdzenia), również finansów miejskich (ustalenie nowych podatków, zwolnienia z płacenia). Archiwalia dotyczące Zielonej Góry zawierają potwierdzenia wcześniejszych przywilejów kolejnych władców.

1. 16 X 1611 r. Cesarz Maciej potwierdza miastu wcześniejsze przywileje i prawa nadane przez Ferdynanda i Maksymiliana. Collationatum Wrocław 16 X 1611 (SUA Praha, CDK, sygn. IV D1, koncept).
2. 7 V 1622 r. Cesarz Ferdynand II potwierdza wcześniejsze przywileje wydane dla Zielonej Góry (SUA Praha, CDK sygn. IV D7 kopia).
3. 28 X 1628 r. Ferdynand III król Czech potwierdza miastu Zielonej Górze jego statuty. (28 X 1628 Koźuchów — SUA Praha, CDK sygn. IV D1, Kopia).

¹ SUA Praha, CDK sygn. IV B2

4. 4 VIII 1659 r. Cesarz Leopold I potwierdza miastu Zielonej Górze wszystkie wcześniej nadane przywileje i prawa. (4 VIII 1659 b.m. — SUA Praha, CDK, sygn. IV D7, kopia).

Niekiedy wystawiane przez kancelarię dokumenty dotyczą jednocześnie kilku miast. Taki charakter posiada dokument wydany w 1544 r. przez Ferdynanda I Habsburga. Przywilej generalny dla miast w Księstwie Głogowskim: Kozuchowa, Szprotawy i Zielonej Góry (Datum Praag 1544, SUA Praha, CDK, sygn. IV D7 kopia). Podobnie wydany 13 marca 1659 r. dokument dla Kozuchowa, Świebodzina i Zielonej Góry zawierający instrukcje określające zasady działalności rady miejskiej, burmistrza. Znajdują się tutaj między innymi punkty mówiące o:

- liczbie osób mających zasiadać w Radzie Miejskiej,
- budowie gminy miejskiej,
- zasadach kupna i sprzedaży w Kozuchowie,
- deputacie radców miasta Świebodzina,
- trybie wykonania (SUA Praha, CDK, IV D7 kopia).

W związku z przyjętą zasadą potwierdzania przez kolejnych władców dawnych przywilejów i praw poszczególnym miastom, przechowywane są w kancelarii specjalne spisy nadanych przywilejów. W zespole znajdują się wspomniane spisy z przywilejami Kozuchowa i Szprotawy. Zwracają uwagę zwłaszcza dwa poszyty dotyczące Szprotawy o wspólnym tytule „Extract der Privilegien der Stadt Sprottaw”⁸. W pierwszym spisane zostały wszystkie przywileje nadane miastu od 1289 do 1623 roku (39 punktów). Drugi zawiera krótkie streszczenie każdego z nich. W przypadku Kozuchowa spisane zostały przywileje wydane dla miasta w latach 1419—1499. Drugi spis zawiera obok skrótów przywilejów, także listy predykty (rozkazy) cesarskie i królewskie, począwszy od wydanych przez Władysława II z 1476 roku do cesarza Rudolfa z 1600 roku (19 punktów)⁹.

Oddzielna grupa archiwaliów to spisy przywilejów cechowych, które można podzielić na przywileje generalne, obejmujące wszystkie cechy (ewentualnie jedno rzemiosło) na danym terenie, w tym przypadku na Śląsku) oraz przywileje dla poszczególnych cechów miejskich.

Odnotowane w spisie wydania przywilejów generalnych dla cechów śląskich:

1. Przywilej Generalny dla cechów kotlarzy ze Śląska i Łużyc — 1651 rok.
2. Przywilej Generalny dla cechów owczarzy na Śląsku — 1717—1718 rok¹⁰.

Przywileje dla cechów miejskich:

1. Przywilej dla cechu piekarzy w Żarach — 1666 r.
2. Przywilej dla cechu postrzygaczy sukna w Zielonej Górze — 1669 r.
3. Przywilej dla cechu kowali w Zielonej Górze — 1710 r.

⁸ SUA Praha, CDK sygn. IV D7.

⁹ SUA Praha, CDK sygn. IV D7.

¹⁰ SUA Praha, CDK sygn. IV D7.

4. Przywilej dla cechu rzeźników w Zielonej Górze — 1716 r.
5. Przywilej dla cechu szewców w Zielonej Górze — 1711 r.
6. Przywilej dla cechu postrzygaczy sukna w Świebodzinie — 1745 r.¹¹

Ostatnia grupa archiwaliów, tematycznie związana ze Środkowym Nadodrzem, to spisy wydanych dokumentów z przywilejami stanowymi oraz dla poszczególnych majątków. Odnotowane zostały między innymi wydane przywileje stanowe dla Księstwa Głogowskiego (1622—1724) oraz dla Dolnych i Górnych Łużyc (1611—1617)¹². Z terenów środkowo-nadodrzańskich odnotowane zostało także wydanie przywileju dla majątku Siedlisko—Bytom Odrzański z 1697 roku¹³.

Wymienione powyżej archiwalia stanowią w zasadzie pełny zbiór materiału źródłowego do dziejów Środkowego Nadodrza występującego w zespole Czeska Kancelaria Dworska. Ze względu na charakter pracy autor zaprezentował jedynie tytuły dokumentów, sygnalizując niekiedy ich zawartość. Niewątpliwa duża wartość źródłowa przedstawionych archiwaliów pozwala na ich wykorzystanie w opracowaniach dotyczących dziejów politycznych, a także gospodarczych, społecznych Środkowego Nadodrza.

Warto zaznaczyć, iż w wielu przypadkach praskie archiwalia stanowią jedyny istniejący ślad dotyczący danego zagadnienia. Burzliwe dzieje regionu, a zwłaszcza okres II wojny światowej, były przyczyną ogromnych strat w zasobie archiwalnym. Porównanie zaprezentowanego materiału z zasobami Archiwów Państwowych przede wszystkim w Zielonej Górze i Wrocławiu pozwala stwierdzić, że jedynie niewielki procent oryginałów dokumentów wymienionych w spisach CDK (jako dokumenty wydane) przetrwał do naszych czasów (są nimi głównie niektóre przywileje miejskie i cechowe). Fakt ten dodatkowo podnosi rangę opisanych archiwaliów, a zwłaszcza spisów wydanych przez kancelarię dokumentów.

ANEKS

1. 27 kwietnia 1571 r.

Jan Jerzy margrabia brandenburski powierza Marcinowi von Hanstein przyjęcie w jego imieniu (zastępstwie) Księstwa Krośnieńskiego i innych lenn Korony Czeskiej w Brandenburgii.

Dokument pergaminowy, jęz. niem., pieczęć uszkodzona, CDK sygn. II A4 nr inw. 82.

2. 8 marca 1577 r., Grimnitz

Jan Jerzy margrabia brandenburski powierza hrabiemu Albrechtowi Jerzemu Stolbergowi przyjęcie w jego imieniu Księstwa Krośnieńskiego i pozostałych lenn czeskich w Brandenburgii i złożenie przysięgi lennejskiej.

Dok. perg. j. niem., jedna pieczęć, CDK sygn. II A4, nr inw. 88.

¹¹ SUA Praha, CDK sygn. IV D7.

¹² SUA Praha, CDK sygn. IV H1.

¹³ SUA Praha, CDK sygn. IV H1.

3. 24 lutego 1599 r. Kostrzyn n/Odrą
Joachim Fryderyk margrabia brandenburski powiadamia cesarza Rudolfa II, że nadał hrabiemu Hieronimowi Schlikowi Księstwo Krośnieńskie i złożył w jego imieniu hołd lenny.
Dok. perg. j. niem., 1 pieczęć, CDK sygn. II A4, nr inw. 114.
4. 28 czerwca 1622 r., Köln a./d. Spree
Jerzy Wilhelm margrabia brandenburski, jako opiekun margrabiego Joachima Zygmunta, powierza Filipowi von Solms przyjęcie Księstwa Krosno-Sulechów i innych lenn czeskich oraz złożył hołd lenny.
Dok. perg. j. niem., 1 pieczęć, CDK sygn. II A4, nr inw. 143.
5. 30 kwietnia 1638 r. Köln a./d. Spree
Jerzy Wilhelm margrabia brandenburski wydał rewery lenny na Księstwo Krosno-Sulechów i inne lenna czeskie w Brandenburgii, które zostały mu nadane.
Dok. perg. j. niem., 1 pieczęć w drewnianej kapsule na jedwabnym sznurze CDK sygn. II A4, nr inw. 191.
6. 30 kwietnia 1638 r. Köln a./d. Spree
Jerzy Wilhelm margrabia brandenburski potwierdza, że Filip von Mansfeld przyjął w jego imieniu Księstwo Krośnieńskie i inne lenna Korony Czeskiej w Brandenburgii.
Dok. perg. j. niem., 1 pieczęć w drewnianej kapsule na sznurze, CDK sygn. II A4, nr inw. 192.
7. 17 maja 1642 r. Królewiec
Fryderyk Wilhelm margrabia brandenburski wydaje rewery lenny na Księstwo Krośnieńskie i inne lenna Korony Czeskiej w Brandenburgii.
Dok. perg. j. niem., CDK sygn. II A4, nr inw. 207
8. 17 maja 1642 r., Królewiec
Fryderyk Wilhelm margrabia brandenburski ponownie powierza Filipowi von Mansfeld przyjęcie w jego imieniu Księstwa Krośnieńskiego i innych lenn Korony Czeskiej.
Dok. perg. j. niem., CDK sygn. II A4, nr inw. 208.
9. 4 maja 1661 r., Cleve
Fryderyk Wilhelm margrabia brandenburski wydaje rewery lenny na Księstwo Krośnieńskie i inne lenna Korony Czeskiej w Brandenburgii.
Dok. perg. j. niem., CDK sygn. II A4, nr inw. 233.
10. 4 maja 1661 r., Cleve
Fryderyk Wilhelm margrabia brandenburski powierza Janowi Fryderykowi von Löben Księstwo Krośnieńskie i inne lenna czeskie w Brandenburgii.
Dok. perg. j. niem., 1 pieczęć, CDK sygn. II A4, nr inw. 234.
11. 21 lutego 1699 r., Köln a./d. Spree
Fryderyk III margrabia brandenburski powierza Otto Magna von Donhof przyjęcie w jego imieniu Księstwa Krośnieńskiego i innych lenn czeskich w Brandenburgii.
Dok. perg. j. niem., 1 pieczęć, CDK sygn. II A4, nr inw. 271.
12. 5 października 1699 r., Postupim (Poczdám)
Fryderyk III margrabia brandenburski wydaje rewery lenny na Księstwo Krośnieńskie i inne lenna czeskie w Brandenburgii.
Dok. perg. j. niem., 1 pieczęć, CDK sygn. II A4, nr inw. 273.
13. 3 sierpnia 1705 r., Charlottenburg
Fryderyk król pruski i margrabia brandenburski powierza Christianowi Fry-

derykowi Bartholdnikowi przyjęcie w jego imieniu Księstwa Krośnieńskiego i innych lenn czeskich w Brandenburgii.

Dok. perg. j. niem., 1 pieczęć, CDK sygn. II A4, nr inw. 287.

14. 14 czerwca 1715 r., Szczecin

Fryderyk Wilhelm margrabia brandenburski powierza księciu pruskiemu Arnstowi hrabiemu Metternich przyjęcie lenna — Księstwa Krośnieńskiego i innych lenn czeskich w Brandenburgii.

Dok. perg. j. niem., 1 pieczęć, CDK sygn. II A4, nr inw. 292.